

V. ТЕРМІНОЛОГІЯ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАНЬ

Ореста Лосик

Львівський національний університет ім. Івана Франка

ФІЛОСОФСЬКА АРТИКУЛЯЦІЯ “ДИСКУРСУ” ТА “СВОБОДИ ДИСКУРСУВАННЯ” В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ СВІТІ

© Ореста Лосик, 2002

Одним з чільних термінів сучасного гуманітарного словника є “дискурс”. Сміслові навантаження, властиві йому, характеризується рядом типологічних ознак, що заторкують проблему свободи порозуміння в новітній світоглядній парадигмі. Аналіз критеріїв дискурсування породив чимало тривалих дискусій серед науковців, зокрема філософів. Основним моментом полеміки залишається етико-політична площина функціонування постмодерністських “мовних” дискурсивних ігор в кожній сфері життєдіяльності людини.

In this paper author disclose the position of a term “Discourse” as one of a basic concept in present-day scientific thesaurus. Semantic meaning of a notion “discourse” is characterising by the range of some typological indications. These indications are touched to the problem of mutual understanding’s freedom in a modern worldview scientific paradigm. Analysis of criteria of a “discourseship” calls the significant discussion among the philosophers. The very point of polemics remains the ethic and political dimension of a functioning of a “language games” of a discourse.

Гуманітарна енциклопедична термінологія останніх десятиліть поповнилася кількома десятками нових словотворів. Ці терміни були запропоновані сучасними філософами й культурологами, які становлять ядро новітньої наукової світоглядної парадигми. Їх смислове навантаження дедалі розширюється, розмиваючи чіткі правила дефініювання значеннєвих конструктів та окреслення специфіки їх конституювання у визначеному семантичному просторі. Повноцінна обізнаність з ними дає право розпочинати будь-які дослідницькі спроби – а рівночасно й дискусії, професійні бесіди – навколо “постмодерністського” стилю розвитку цивілізацій, “постмодерністської” онтології людини та докільля, “постмодерністських” методів, законів й орієнтирів пізнання.

Ми виходимо з тези, що, зважаючи на сильні (і продуктивні) полемічні настрої поміж адептами та противниками ідеї пост-сучасності (крім того, й численними прихильниками обох сторін), запропоновані поняття є вагомою характеристикою змін в Західному світі; тому опрацювання методики їх правильної артикуляції (передовсім для наукового обігу) виконуватиме подвійне завдання:

по-перше, поглянемо на тотальну стрімку “модерність” кожної сфери культурно-антропологічного простору, розуміючи (не обов’язково приймаючи) передумови її постання й “фазові” історичні, передбачувані і не передбачувані, перебіги;

по-друге, оцінюватимемо й аналізуватимемо культурні продукти дійсності, починаючи з мислення, згідно новітніх легітимних (об’єктивних), а не традиційних класичних, новітніх схем.

Українська сучасна гуманітаристика як складова світової мережі дослідження та пізнання Людини особливо потребує ознайомлення з поточними термінологічними

концептами. Їх інформативне й тлумачне опрацювання дозволить вдосконалювати методику власних культурологічних розвідок в спільному руслі з новітніми науковими пошуками. Термінологічна ясність тільки покращить продуктивність порозумінь з міжнародними науковими спільнотами, якісно збільшить можливості представлення досягнень українських вчених та багатства української культури серед рівноцінних партнерів наукового діалогу.

Одним з чільних термінів, що отримав в сьогоденні масове поширення, тобто вульгаризується й штучно репродукується в різних суспільних й особистісних контекстах, є “дискурс”.

Латинією *discursus* означає [роз]мірк[ов]ування. Цей термін майже дві тисячі років не виходив за межі свого первісного тлумачення. Перелом стався за ініціативою першого теоретика світоглядних, культурних, суспільних та соціальних змін в життєвій та науковій парадигмах, що розпочалися у 50–60-х роках ХХ століття. Саме Жан-Франсуа Ліотар (*Jean-Francois Lyotard*) увів передовсім у філософсько історичний обіг концепцію “постмодерністської ситуації”, описав особливості та прескриптивні критерії її постання та поширення, змоделивав внутрішню взаємодію всіх сфер, в яких новітня людина здатна артикулювати себе та свою діяльність. Кожна з цих сфер (наука, філософія, герменевтика, релігія, мистецтво) створює власну систему суджень й тверджень, вимог і правил, контекстів та понять (словами Ліотара – свої “мовні ігри”). Їх локальна структуризація породжує безперервний “дискурсивний” стан, в якому взаємодіють: з одного боку, людина, чи група людей, з іншого – неімперативні мультирефлектуючі координати тої чи іншої “культурної дійсності”.

Оглянемо кілька площин наукового підходу до природи “дискурсу” та стану “дискурсивності”: мовну, історичну, методологічну, семіотичну, аксіологічну.

1. Мовна площина.

Німецький мовознавець Рейнгарт Коселлек (*Reinhart Koselleck*) пропонує розглядати поточні (ситуативні) та домінантні комбінації взаємодії між людьми як дискурс “мовних актів” (*actes de parler; speech acts*) [1]. Він – один з багатьох гуманітаріїв (а серед них Ф. де Соссюр, Дж.Р.Серль, Ч.С.Пірс, Дж.Поінсот, П.Рікер), які опрацьовують в різних ділянках наук про людину (герменевтика, практична естетика, політична філософія, семіотика) інтелектуальну традицію вивчення зв'язків між зовнішнім, ментальним та лінгвістичним світами. Згідно неї, культурна дійсність є історично-контекстуальною наративною площиною, яку ми сприймаємо (надаючи їй образності) й інтерпретуємо крізь призму “мовних актів”. Історія є глобальним постійним, нескінченим дискурсом пізнавально-репродуктивних процесів поміж цілістю (*entite*), думкою (*pensee*) та мовою (*langage*), а конкретніше – між об'єктом (*objet*), концепцією (*concept*) та словом (*mot*), чи терміном (*terme*). Цей процес виглядає наступним чином: порозуміння в поточних вербальних комунікаціях ґрунтуються на використанні слів та понять, значення яких більшою мірою повстали в даній історичній традиції. Тлумачення (в тому числі і філософське) того чи іншого терміна закорінене саме у виявленні перформативно-комунікаційних паралелей поміж “світом” та “поняттям” (меншою мірою – “словом”). Слова є інтенціями на конкретні предмети й об'єкти, поняття ж – завжди багатозначні і окреслюють зміни та ціннісні директиви суспільно-політичних ситуацій.

“Дискурс” є і поняттям, і словом, бо водночас концентрує в собі багато конкретних значень і потенційно здатен до набуття нових. “Дискурс” як поняття, тобто сума теоретичних та практичних контекстів, є символічною “метафорою” суспільних дій, досвідів, внутрішній простір і межі якої сповнюють функцію “герменевтичного переказу

автентичних джерел думки” [2]. Досліджуючи історію понять як “дискурсів”, можемо навчитися не тільки прозоро інтерпретувати культуру, але й прослідкувати зміни в її розвитку (як пише Р.Коселлек, “розпади давнього й повстання нового світу”, часто непомітні безпосередньо). Розвиток та взаємне співставлення “понять”, “образів”, що виникають у свідомості суспільства, ототожнюються з рухом сучасності до чергових станів “дискурсивності”.

2. Історична площина.

Дискурс – це альтернатива класичному варіанту соціально-онтологічної нарації, жити за якою почали ще античні греки і який перервався з приходом модернізму. Допостмодерністські мета-наративні матриці дискурсування (які характеризувалися тяглістю, раціонально-прогресивним розвитком, парадигмально-стилевим детермінізмом, логічною співвимірністю складових) – чи це стосувалося індивіда, чи суспільства, чи цивілізації – вже під кінець XIX століття почали потерпати від кризи, що полягала в “старінні” класичної схеми накопичування й використання знань, втрати довіри до “оповідальності” як головного способу “легітимно” пізнавати та діяти в чітких межах відповідности, регулярности загальному культурному консенсусу [3]. Постали безконечні варіанти вибору й внормування життєсвіту (*Lebenswelt*) та видосвіту (*Umwelt*), плюралізм істин, псевдо-істин, знакових химер та технологічно-культурних алюзій, з матеріалу якого ми, сучасники, конституюємо орієнтири й складові сюжети власної Історії.

Кожному сучасному суспільству властивий свій варіант дискурсування (тут прослідковуємо паралелі з площиною мовно-історичною). Паралельно, проте, уніфікуються умови їх існування (а, отже, й шляхи пізнання) до ієрархії однієї світоглядної естетики та однієї мови, знищується структура системної, об’єднуючої оповідальності, що непрямо обмежує можливість різноманітності персональних інтерпретацій світу (т.зв. “диктатура мови”). Тотальність та інтенсивність мисленевих ігор, спокусиливості технологіями, експериментами, анти-цензурою та антиномізмом, медіальне розпорошення симулякрів, шаленства поліморфічних перверзій в урбаністично розчленованому Глобальному Селі (Світі) циркулюють в “суворих” кордонах, зумовлених новітніми правилами того чи іншого дискурсу. Мішель Фуко, один з головних постмодерністів, увів поняття “суспільства дискурсу” (*societes de discourse; societies of discourse*), наголошуючи, що вся ефективність “вільного” діалогу залежить від дотримання суворих правил “дискурсивних циркуляцій” всередині кожної спільноти, так що навіть їх творці можуть позбавлятися повноцінного поширення власних “повідомлень” [4]. Суб’єкти дискурсування не завжди можуть відмовитися від основних норм сприймання й ціннісного судження. Тому і виникають крайнощі: дискурс анархічний та дискурс спрощености (т.зв. поп-дискурс) [5].

3. Методологічна площина.

Історія філософії завжди прагнула теоретично окреслити перспективу народження “нової людини”, яка шляхом розумових та чуттєвих зусиль могла б повноцінно зреалізуватися. Накопичені впродовж століть знання з приводу досягнення законів екзистенціальної гармонії та їх практичного досягнення, можемо вважати мозаїкою великих парадигмальних дискурсів. Їх “дискурсивна” дієвість й актуальність є дійсною тільки в межах конкретного історичного етапу, але з евристично-педагогічної точки зору всі існуючі філософські концепції фундаментального розуміння дієвості логосу можуть об’єднатися, аби створити ряд концепцій раціонального (і мирного) співснування всіх цивілізацій та культур. Вивчення філософії здатне подолати культурні конфлікти нашої епохи, синтезувати гостроту відмінностей в сильну, відірну деструктивним релятивізмом програму – “філософський” дискурс [6]. Саме він створюватиме і впорядкуватиме

вертикальні та горизонтальні відносини між людьми, побудовані на порозумінні індивідуальних й соціальних свідомостей та рефлексій, на доланні й уникненні будь-яких дискримінацій та утисків (ідеологічних, політичних, економічних, релігійних, гендерних, технічних).

Філософія, котра входить в нове тисячоліття, повинна продовжувати докладно аналізувати проблеми, які вважаємо універсальними в житті та існуванні людини; філософи повинні сприяти масовій філософській освіченості людей; філософське дискурсування як інтелектуальний потенціал культурного довкілля повинне дозволяти вільну дискусію будь-яких ідей, але водночас відігравати вирішальну роль у тлумаченні правдивості існуючих оцінок та суджень, уважно верифікувати аргументи опозиційних дискурсів – такими є основні тези масштабного культурно-політичного гуманістичного проекту, який започаткувало UNESCO [7]. Задля поновлення дискусій навколо важливості філософської діяльності як принципового засобу “не збільшувати нашу владу над предметами та людьми, а продуктивно осягати мистецтво розвитку схильностей нашого розуму до судження та роздумів загалом”, ця відома інституція стала головним організатором міжнародної конференції “Філософія та демократія в Європі” (28.XI–1.XII. 1996, Софія, Болгарія). Прийнята там декларація оголошувала право на філософську освіченість кожному індивіду, а «філософський дискурс» – провідним серед систем теологічного та наукового знання [9].

4. Семіотична площина.

З точки зору сучасної методології науки, уявлення про дискурси як епістемологічні утворення глибоко пов'язані зі змінами в теорії вивчення знакових систем – семіотиці (та антропосеміотиці). Продукування значень та їх тлумачень – в дійсності, літературних чи наукових текстах тощо – дає можливість узагальнити всі існуючі методи дослідження й методи мислення, “тематизувати” спільну для них основу й випрацювати універсальний, систематичний, “багатий” погляд на “живу сферу буття”, на Umwelt [9]. Семіотичний аналіз об’єктивного світу як мережі і сукупності відношень, “які набуваються між тим, що “фактично” може бути присутнім в довкіллі, і тим, що належить до когнітивної конституції біологічного організму, який взаємодіє з довкіллям в конкретному часі і просторі” [10], розгортає проблему розуміння дискурсу до рівня шляхів досягнення й збереження повноцінності (автентичності досвіду знання й віри, культурно-комунікативної активності) кожного суб’єкта в неподільному світі культурних та природніх явищ. “Як павук плете свої мереживо, так кожен суб’єкт плете свої стосунки між конкретними рисами речей навколо нього, зіткнувши їх у цупку павутину, яка забезпечує його існування” (J. von Uexkull.) [11]. “Семіотична павутина” знаків довкілля не є нав’язаною, як і не зводиться тільки до діяльності логічного розуму – сукупність дискурсів, охоплених нею, залежить від змінної межі залежності й незалежності інтерпретативних фіксацій (означувань) дійсності.

Дискурс як процес антропосеміозису (процес вивчення своєї життєвої актуальності – історичної, рефлексивної, персоніфікованої) неможливо повністю виразити нюансами слів – коди культури та ментальності, які виявляються в мові, підтверджуються радше усвідомленою дієвістю, переходом зі стану віртуальності в повсякденний досвід або в особливо виразні форми створення й передачі знакових просторово-часових “повідомлень” як елементів цілісності видосвіту (мистецтво, література) [12].

5. Аксиологічна площина

Якщо розглядати термін “дискурс” в межах постмодерністського словника, то він постане як одна з незліченних “ситуацій”, свідомо (чи несвідомо) створюваних індивідами. Він означатиме будь-яку актуальну (дійсну) взаємодію людини з довільно вибраним

об'єктом (навіть самим собою, або штучною інтернет-реальністю). Важливою для “дискурсування” є екзистенціальна готовність сучасної людини до виявлення досконалих, ексклюзивних вражаючих “ігор” мови, думки, ідеї. Дискурс став методом сприйняття та пояснення “невиражального” (феномену модерністичних часів, ґрунтованого на одночасному почуванні приємності й болю: “приємності з того, що розум випереджує будь-які уявлення, болю – з приводу безмежності уяви й відчуттів щодо понять” [13].

Ліотар пише, що істинний постмодерніст є артистом (митцем). Себо: тим, хто не втомлюється придумувати щоразу нові правила гри, входить в стан “дискурсивності” з бажанням, вимогливістю до ефектної оригінальності (філософської, політичної, мистецької) та відчуття новизни, перетворює своє життя в естетичну “гру” свідомості, психіки й поведінок. Новизна шукається задля кращого відчуття того, що існує поза межею “неуявного”. Ключовим моментом дискурсу є стан вибору “неповторного” як кульмінація світоглядної свободи.

Дослідник творчості постмодерністських філософів та аналітик обставин сучасної парадигми європейсько-американської цивілізації професор Пітер Мерфі (Peter Murphy) виділяє п'ять сфер в сучасному світі, де можливе постання дискурсів як ціннісних концептів. Ними є: спільнота (community), держава (power), культура (culture), громадянство (citizenship) та реорганізації (reconstruction). Остороно існує публічна сфера (public sphere), функцією якої є примиряти всі решту, “узгоджувати, виражати, стримувати конфлікти між всіма диференційованими частинами модерності” [14]. Кожна сфера організовується згідно специфічних суспільних ролей, цілей, призначень, плекає свої уявлення щодо справедливих рішень, виконання певних вимог. “Соціальні актори виснажують своє життя, переміщуючись від однієї сфери до іншої. Відповідно до кожної з них є окремий дискурс та концепція справедливості” [15]. В постмодернізмі ці дискурси співіснують на рівні суперництва і повинні взаємно пристосовувати специфіку своїх ціннісних орієнтирів.

Розуміння “постмодерністського дискурсу”, запропоноване Ліотаром, породжує серйозну полеміку між вченими. Суть її – в розумінні наслідків контактів всіх численних дискурсивних практик пост-сучасності, ступеня свободи їх виявлення, довільності, добровільності й кінцевих результатів локальних комунікаційних форм.

Мовні ігри (linguistic games), чи дискурси, не мають відношення до побудови істинного об'єктивного теоретичного знання. Оскільки критерії їх права на судження неможливо ясно зафіксувати, а їх актуальні цінності є надто суперечливими й мінливими. На думку видатного філософа Річарда Рорті, це свідчить про свідом/існ/у «анти-реалістичність» постмодерністських дискурсів, порівняно з минулими гомогенними епохами [16]. Адже поза понятійно-семантичним словником, яким ми користуємося в своєму дискурсі, починається нерозуміння, чужість, пустка. Саме максимальна, навіть саморуйнуюча, автономія кожної мовної гри засвідчує її право на існування («легітимність»). Відповідно цій тезі Ліотара, всі політично-вмотивовні зобов'язання, накази, дії руйнують імовірність будь-якої дискурсивної гри. “Дискурс” тому не активується при констатації терору, насильства, масакар.

В постмодернізмі, як вважає Ліотар, недоречно вести мову про будь-яку “спільність” – очевидною є інклюзіонарність, відностість систем теоретичного знання (belief systems), що раніше вирішально впливали на розуміння “істини”, “справедливості”, “свободи”, “поступу”. Кожне новітнє об'єднання, спільнота, товариство, яке усвідомлює себе як таке, самостійно продукує умови, в яких бажає діяти, відбирає обставини, з зв'язку з якими продовжуватиме своє існування, створює етичні й політичні мовні формули, які

уможливлюють численні види комунікативності (між собою та довікляям), передбачають аксіологічну рефлексивність щодо Інших, сторонніх і чужих, цілостей [17]. Всередині «дискурсивної ситуації» чергові спроби пізнати чи змінити головні означувальні сутестії акцентують більше на свободі вільних експериментів, допускаючи будь-які їх жанри (пародію, пастиш, колаж, анорексію, цитування). В сьогоднішні подібних поведінок нараховуємо чимало, не кажучи вже про більшу кількість невідомих, ізольованих приватно-герметичних міні-спільнот, тобто дискурсивних об'єднань.

Критерій “справедливості” в оцінюванні результатів дискурсування, як, зрештою, й інші, окрім “новизни” (інновативності), виключається. Ліотар не заперечує, що референційні ігрові напрямки модерності безперервно взаємно конфронтують, знищуються, пристосовуються, “перехитрюються”, а основне – рефлектують одні щодо інших. При цьому він обстоює неможливість подолання розбіжностей у сучасному світі. В розумінні Ліотара “альтернативність” зосереджена не на культурно-правових реаліях багатоманітності, а саме на їх естетизації: чим більше деміургійних настроїв викличе “гра”, тим більше в неї шансів розвитку (“розвиток”, за Ліотаром, – готовність до невпинних трансформацій в якості чи учасника, чи творця того, що поки неочікуване).

Полемізуючи з Ліотаром, П.Мерфі наголошує на неможливості існування герметичних цінностей дискурсу. Навіть якщо “дискурсивна ситуація” в соціумі ототожнюється в “дискурсивною ситуацією” в мистецтві., спонтанність правил “гри” останньої неможливо уявити абсолютно довільною. Акцептація чи негачія різноманітних “дискурсивних” пропозицій передбачає існування усвідомлених критеріїв інтерпретації, які прямо пов'язані з ціннісними смаками, хай і змінними. Саме цінності супроводять історію, зміну традицій, вмотивовують революції; бо неможливо існувати в світі, де немає загальноновизнаних суджень про “добре” й “погане”, справедливе й несправедливе, органічне й штучне, вільне й насильницьке, ідентичне й накинута [18]. Якщо існує чимало альтернатив, то відповідно, мусить існувати домінанта, до якої вони альтернативні. Або вона символізує минуле, і тоді пост-модерні стичні дискурси приречені на тупцювання між теперішньою розмитою та пройденою парадигмами, або ж існує як одна з “мовних ігор”, що певним чином панує над іншими. Але ж правдивий стан “дискурсування” в такому випадку просто неможливий, він не виникне.

Інший, не менш, ніж Ж.-Ф.Ліотар, визначний представник постмодернізму та його дослідник Чарльз Дженкс (Charles Jenks), навпаки, висловлюється за розуміння спільних дискурсів, як елементів однієї “тотальної ситуації”. Щоб збагнути ціннісну природу постмодерністського дискурсу, вважає він, науковці мають почати з окреслення спільного виміру, притаманного Культурі та Цивілізації, який присутній в кожній частині соціального універсуму. Цей вимір – набір типологічних характеристик історичного простору, комплекс традицій минулого, що визначають моральні, релігійні, етичні, суспільні (економічні, політичні) ознаки єдиної ідентичної причетності до загального культурно-семантичного Коду, а також – уконституйовані в громадянській публічній сфері процедури, що примирюють, зрівноважують, та об'єднують диференційовані вияви автентичності. Коли суб'єкти дискурсів керуватимуться критеріями справедливої рівноваги поміж багатовимірних культурних змістів, то, відповідно, тільки ствердять свою неповторність й свободу локальних ідей, стануть “більш проникливими, більш багатими, більш уважними” [19]. Крім того, це дозволить їм більше зрозуміти одне одних, уникнути індиферентності, непродуктивного вичерпуючого релятивізму, позбутися старих конфліктів (хай навіть на їх місці виникнуть нові).

Отож, провідним пунктом філософських дебатів навколо тлумачення “дискурсу” та “дискурсивності” залишається обговорення феномену “свободи” та складнощів її здійснення в постмодернізмі. Якщо дискурс опирається на силу багатьох плюралістичних “свобод”, то як поєднати з цим тверду вимогу обмежувати (тобто контролювати) навіть мимовільну домінацію однієї серед множинних “ігор” сучасності? Чи повага до розходжень, гетерогенності повинна так агресивно, безапеляційно критикувати будь-які ціннісні рамки публічного міждискурсивного порозуміння? Хіба концентрація на різноманітності й складностях кожної фрагментарної форми життя, суспільної (соціальної, культурної) структури не підкреслює потребу, навіть обов’язок єдності?

Здійснений дискурс дослідження дозволяє сформулювати кілька висновків.

1. Ми можемо придумувати та “легітимувати” скільки завгодно мовних дискурсивних ігор, однак завжди вони:

- а) допускають взаємну суперечливість, специфікацію, декларують не-аналогічність;
- б) залишаються непритосованими до загальної синтези, уніфікованої абсолютної комунікативної договірності;
- в) співіснують без домінування, упривілеювання чи приниження певної дискурс-гри;
- г) координуються тільки правилом збереження плюралізму (ця анти-імперілістичність дозволяє трактувати постмодерністський дискурс як постколоніальний) та правилом дивергентності;
- д) дозволяють кожному суб’єкту вибирати будь-які “ігри” та бути вірним необмеженій кількості дискурсів (цінується перш за все здатність “дискурсувати”).

2. філософсько-культурологічний аналітичний зріз проблем комунікаційності в постмодернізмі засвідчив особливі умови нашого сучасного існування, зрозуміти які можна виключно шляхом сталих дискусій та міждисциплінарних інтерпретацій провідних концепцій, теорій.

3. тлумачення термінів, які характеризують сучасність, виходить поза компетенцію виключно філології та філософії; новітня наука опрацьовує варіант кроскультурності природничих та гуманітарних “дискурсів”, оскільки іншого шляху правого-етичного, відкритого й демократичного вирішення не існує.

4. Якщо спільним виміром для всіх дискурсів стане Єдина Мета – Свобода, як привід і наслідок їх виникнення, тривалості, майбутнього розвитку, то таким чином уникнемо небезпеки колапсу кожної непослідовної дискурс-гри, а відтак – людства.. “Необхідно замінити історію дискурсу як мистецтва на історію дискурсу як свободи” [20].

1. Koselleck R. *Semantika historyczna / Wybor i oprac. Huberta Orłowskiego; przekład z niem. – Poznan, 2001. – 568s.*
2. Witer P. *Historia pojęć a metodologia // Nowe książki. – №10. – 2001. – s.66–67.*
3. Лютард Ж.-П. *Ситуація постмодерну // Чеськ. – №3. – 1992.*
4. Foucault M. *L'ordre de discours. – Paris, 1971. – p.41.*
5. Zmierzch *estetyki – rzekomy czy autentyczny? / Wyb. S. Morawski. – t.2. – Warszawa, 1987. – 565s.*
6. Betul *Sotuksoken. Le Discours philosophique et son role educatif / стаття вміщена за електронною адресою: www.bu.edu.*
7. *Philosophie. Lettre d'information de la Division de la Philosophie de l'UNESCO. – №1. – 1995.*
8. Тези конференції, вміщені на інтернет-сторінці ЮНЕСКО: www.unesco.org.
9. Ділі Дж. *Основи семиотики / пер. з англ. – 2-е вид., доп. – Львів, 2000. – с.46–50.*
10. *Там само. – с.17–18.*
11. *Там само. – с.50.*
12. *Там само. – с.136–137.*
13. Jean-Francois Lyotard. *Reponse a la question: qu'est-ce que le postmoderne? / Le postmoderne explique aux enfants. – Paris, 1986. – pp.13–32.*
14. Murphy P. *Postmodern Perspectives and Justice // Thesis Eleven. – no.30. – 1991. – p.117–132.*
15. *Ibid. – p.124.*
16. Rorty R. *Contingency, Irony and Solidarity. – Cambridge University Press, 1982.*
17. Lyotard J.-F., Thebaud J.-L. *Just Gaming. – Manchester University Press, 1987.*
18. Murphy P. *Postmodern Perspectives... – p.127.*
19. Jenks Ch. *Architektura poznego modernizmu i inne eseje / przekład z angielsk. – Warszawa, 1989.*
20. Murphy P. *Postmodern Perspectives... – p.130.*